

Олександр Комарніцький

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВИШ: ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ ТА ЙОГО ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

DOI: 10.5281/zenodo.3732623

© О. Комарніцький, 2020. СС BY 4.0

Актуальність дослідження. Радянська влада приділяла особливу увагу вихованню нового типу вчителів для нового покоління суспільства, яке зможе слухняно виконувати вказівки та статі “будівельником соціалізму” в майбутньому країни, виконувати всі доручення тоталітарної влади щодо побудови нового соціалістичного радянського народу. У зв’язку з цим акцент робився на формуванні студентського контингенту, зростанні кількісного складу майбутніх учителів, регулюванні соціального, партійного, державного та гендерного складу. **Мета статті.** Продемонструвати процес комплектування студентського контингенту педагогічного вишу (ІНО, ІСВ, педінституту) у Чернігові, представити основні характеристики студентів, які навчалися в ньому у 20–30-х рр ХХ ст. **Методи дослідження.** У ході роботи над розвідкою було залучено комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняльний та діалектичний метод) та спеціально-наукових методів історичного дослідження (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний). **Зміст дослідження та його результати.** У педагогічному виші Чернігова значна увага приділялась формуванню студентського контингенту. Провідним суспільно-політичним принципом відбору викладачів у цьому виші, як і в інших навчальних закладах республіки, був класовий підхід, який відсунув на другий план загальнодержавні та загальнолюдські цінності. У цей період виш широко використовував систему відряджень для навчання членів партійних, комсомольських, профспілкових, військових організацій та комітетів бідних селян. Плани набору молоді були або перевиконані, або, навпаки, суттєво недовиконані. У виші, слідуючи директивам центру, вдалися до антидемократичних та незаконних кампаній «очищення», через які влада певною мірою змінила соціальний склад студентів. Значна увага приділялася процесу “пролетаризації” вишу, темпи якого в першій половині 20-х рр. ХХ ст. ще не були високими. Помітне збільшення кількості робітників і селян було намічено лише наприкінці десятиліття. У 30-х рр. багато хто зі студентів вже мав значний життєвий та трудовий досвід. Тоді більшість молодих людей були безпартійними. За національною ознакою українці абсолютно домінували у виші. На початку 1930-х рр. більшовикам вдалося певною мірою реалізувати свою ідею панування в студентському середовищі партійно-комсомольського прошарку.

Ключові слова: студенти, інститут, Чернігів, склад, зарахування.

20–30-ті рр. минулого століття характеризуються утвердженням офіційної однодумності, ліквідацією політичного плюралізму та посиленням ідеологічного контролю. Особливу увагу влада звернула на виховання для майбутнього благодатного суспільства нового типу учителя, здатного слухняно виконувати вказівки і статі в майбутньому «будівником соціалізму» в країні, втілювати у життя всі накази тоталітарної влади щодо побудови нової соціалістичної

радянської нації. У зв'язку з цим акцент робився на формування студентського контингенту, зростання кількісного складу майбутніх вчителів, регулювання соціального, партійного, національного, статевого складу. Окремі аспекти цієї проблеми досліджено у працях О. Рябченко¹, О. Лаврут², В. Липинського³, В. Майбороди⁴, І. Мошик⁵ та інших вчених. У нашій статті ми спробуємо показати процес комплектування студентського контингенту педагогічного вишу (ІНО, ІСВ, педінституту) у Чернігові, подати основні характеристики студентства цього вишу, який функціонував у 20–30-х рр. ХХ ст.

Більшовицьке керівництво проводило жорсткий курс на створення нової інтелігенції, відданої ідеям соціалізму і правлячому режиму. 20 квітня 1921 р. наказом Укрголовпрофосвіти було запроваджено принципи та критерії комплектування студентських колективів⁶, за якими набір студентів здійснювався через систему відряджень⁷. Такі зміни диктувались «необхідністю завоювати вищу школу політично і вирвати остаточно з рук класових ворогів Пролетарської Держави»⁸ та не допустити у стіни вишів «небажаний» елемент. За цією системою право вступу до вищих навчальних закладів могли отримати лише особи, які були відряджені на навчання партійними, профспілковими, радянськими та військовими органами. На кожний навчальний рік Укрголовпрофосвіта складала рознарядку, яка визначала й закріплювала певні квоти для кожного вищезазначеного органу. На навчання до Чернігівського ІНО у 1924 р. губком КП(б)У відрядив 5 осіб, ЛКСМУ – 1, КНС – 9, губпрофрада – 19, військові організації – 1, органи професійної освіти – 3. Ще 37 заяв надійшло від слухачів підготовчого відділення. Усіх їх зарахували до вишу⁹. У 1925 р. КП(б)У делегувала 1 особу, ЛКСМУ – 6, профспілки – 23, КНС – 10, окрпрофосвіта – 4¹⁰.

Щорічно Укрголовпрофосвіта встановлювала кількість студентів, які мали бути прийняті до навчальних закладів. Зокрема, у 1921 р. до всіх вишів України планували набрати 11770 студентів, у т. ч. до педагогічних – 4640 осіб. Найбільший контингент студентів мав влитися до Київського (675 осіб), Харківського (635) і Одеського (605) ІНО. Чернігівський ІНО відносився до групи вишів (окрім цього вишу були ще Вінницький і Глухівський ІНО), які мали набрати по 165 студентів¹¹. Подібна ситуація мала місце і в наступному році. На факультет соціального виховання Чернігівського ІНО, так само як і до Глухівського, планували зарахувати по 100 студентів¹².

Нам вдалося віднайти деякі дані про зарахування студентів до Чернігівського

¹Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.

²Лаврут О. О. Деякі аспекти становлення соціального портрету студентства у 20-ті роки ХХ ст. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]: наук. журн.* Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2010. Вип. 127. Т. 140. С. 32–36.

³Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. 247 с.

⁴Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ: Либідь, 1992. 196 с.

⁵Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття. *Українознавство: наук. журн.* Київ: НДІ українознавства МОН України, 2010. №2. С. 63–69; Ї ж. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 302–306.

⁶Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / [авт. кол.: В. С. Бакіров, В. М. Духопляников, Б. П. Зайцев та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. С. 329.

⁷ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 18.

⁸Держархів Хмельницької обл. Ф. П.-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3.

⁹Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26.

¹⁰Там само. Спр. 235. Арк. 53.

¹¹ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1467. Арк. 77 (підр. наші).

¹²Там само. Арк. 79 (підр. наші).

педвишу. Аналіз джерел засвідчує, що плани набору молоді або перевиконувалися, або, навпаки, спостерігався значний недобір. Так, у 1921 р. на 165 місць зарахували 165 студентів, у вже у 1922 р. – відповідно 100 і 14. У 1923 р. абітурієнти на 100 місць подали 75 заяв, з яких зарахували всіх, у 1925 р. – відповідно 61 і 46¹³. Однією із причин невиконання планів прийому першокурсників була матеріальна скрута, а також неprestижність педагогічної професії.

У 1926 р. зарахували 67 осіб, у 1927 р. – 94 (заяв подано – 169). До кінця десятиліття кількість першокурсників значно зросла. У 1929 р. у виш вступили 242 абітурієнти¹⁴. Що стосується 30-х рр., то маємо, на жаль, поодинокі дані. Відомо лише, що у 1932 р. план набору до ІСВ становив 120 осіб. У 1933 р. бажання навчатися у виші виявили 200 хлопців і дівчат. У 1937 р. план прийому сягав 180 осіб¹⁵.

Наявні архівні джерела дають можливість прослідкувати партійний, соціальний, національний та статевий склад першокурсників. Переважна більшість абітурієнтів педвишу була позапартійною. У 1923–1924 н. р. серед вступників було по 1 комуністу і комсомольцю¹⁶, у 1925–1926 н. р. – відповідно 3 (6,5% від загальної кількості молоді) і 11 (23,9%)¹⁷. Аналіз соціального складу вступників показує поступове, хоч і незначне, але збільшення робітничо-селянського прошарку. З цього приводу заступник наркома освіти Я. Ряппо зазначав: «Право вчитися в початковій і навіть середній школі ми даємо всім громадянам, а право бути підготованими на командира радянської держави даємо тільки робітникам та селянам та ще тій частині трудової інтелігенції, що будуватиме й зміцнюватиме диктатуру пролетаріяту, що будуватиме соціалізм»¹⁸. У 1923–1924 н. р. робітники становили 8%, селяни – 26,6%, службовці – 54,7%¹⁹; у 1925–1926 н. р. – 8,7%, 27,3%, 27,3%²⁰. Перші позиції серед представників у національному розрізі тримали українці. У 1923–1924 н. р. їх було 56, росіян – 8, євреїв – 9, поляк – 1²¹, у 1925–1926 н. р. – відповідно 38, 3, 4, 1²². У педвишах республіки набір жінок і чоловіків здійснювало переважно на гендерній паритетній основі. Водночас, у Чернігівському ІНО спочатку переважали представники жіночої статі (у 1923–1924 н. р. – 18 чоловіків і 57 жінок)²³, а згодом – чоловічої (у 1925–1926 н. р. – 28 чоловіків і 18 жінок)²⁴. Невисоким був освітній ценз вступників. У 1933 р. у педінституті з 200 осіб, що з'явилися на вступні випробування, лише 20 мали середню освіту²⁵.

Щоб залучити абітурієнтів до вишів, застосовувалися різноманітні форми роботи з ними. Для «вербування» нових студентів у регіони відряджали бригади студентів і викладачів. Зокрема, молоді Чернігівського ІСВ доручили агітувати під час літніх канікул. Крім того, виш у 1932 р. підготував і розіслав на підприємства, у районні партійні і профспілкові організації брошуру

¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 12; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 28; Спр. 125. Арк. 26; Спр. 235. Арк. 53.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 195–196; Спр. 328. Арк. 9; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р.-300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

¹⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26зв.

¹⁷ Там само. Спр. 235. Арк. 53.

¹⁸ Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во Укр., 1928. С. 11.

¹⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26зв

²⁰ Там само. Спр. 235. Арк. 53.

²¹ Там само. Спр. 125. Арк. 26зв.

²² Там само. Спр. 235. Арк. 53зв.

²³ Там само. Спр. 125. Арк. 26зв.

²⁴ Там само. Спр. 235. Арк. 53.

²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р.-300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

«Чернігівський Інститут Соціального Виховання в боротьбі за кадри», у якій поряд із висвітленням досягнень вишу було популяризовано і новий набір до інституту. З профорієнтаційною метою використовувалася преса, у якій публікувалися оголошення про набір. Профорієнтаційна робота була малорезультативною, про що свідчить такий факт: у 1932 р. наслідком «потуг» агітбригади ІСВ (до її складу ввійшли 8 викладачів і 10 студентів) були 7 заяв від абітурієнтів. Загалом того року за декілька тижнів до закінчення вступної кампанії від абітури надійшло лише 15 заяв на 120 місць²⁶.

На початку 1920-х рр. студентство було надзвичайно строкатим у соціальному, політичному, віковому та інших аспектах. Нарком освіти А. Луначарський з приводу цього писав: «Вершина, так зване старе студентство, відчувало на собі і тиск обставин, включаючи сюди характер перспектив, що перед ними відкривалися для подальшого застосування своїх знань, вплив комуністичної ідеології, рівно як і ідеології тих, хто боровся з комунізмом. В результаті вийшов потрійний поділ старого студентства... Поступово зростала спочатку дуже невеличка група студентів-комуністів. Це зрозуміло. Зміцнення Радянської влади не могло не супроводжуватися зростанням прихильників у всіх прошарках трудового населення. На протилежному фронті організувалась спочатку досить бойова і яскраво контрреволюційна, потім з відтінком деякого політичного безсилля і тому принципово-опозиційна напівлегальна група різного роду політичних гуртків. Тут були люди, які пояснювали свою ворожість до комунізму не стільки позиціями політичними, скільки релігійними. Були кадети, есери праві, ліві, меншовики, анархісти. Посередині було студентство, що не розібралося, чи не бажало розбиратися [з політичною ситуацією]. Тут слово «болото» легко зривається з вуст. Тут є і молодий обиватель, який відмахнувся від політики і турбувався тільки про те, щоб складати вчасно зачоти, щоб продовжити під революційною грозою будувати за звичкою, як батьки будували, свою маленьку кар'єру. Серед тих, хто не розібрався [був] тип студента демократичного походження, який побував вже на фронтах, пройшов вогонь і воду, не молодий... Він думає не тільки про те, щоб озброївшись знаннями до зубів, змогти у загальному безладі відстояти свою особистість і хоча б деяку дозу свого особистого благополуччя; він думає також і про те, що працюю зможе сприяти відновленню і росту російського [і українського – Авт.] господарства. До комунізму він відноситься не зовсім визначено... Багато з цих елементів можуть і відштовхуватися від нас до полюсу ворожого і бути притягнутими нами»²⁷.

Зважаючи на вищезазначене, починаючи з 1921 р. влада вдалася до регулювання соціального складу студентської молоді, яке отримало назву «соціально-академічної перевірки складу студентства», або «перереєстрації студентства». 14 жовтня 1921 р. колегія Укрголовпрофосвіти спільно з політкомісарами вишів розробила «Положення про проведення генеральної чистки»²⁸. Підводячи підсумки «чистки» 1921 р., Я. Ряппо писав, що «минулорічна [весняний триместр 1920–1921 н. р. – Авт.] перереєстрація вивільнила наші інститути від номінального баласту. Це і «мертві душі», і малокорисні для радянської держави елементи»²⁹. Серед відрахованих були і студенти Чернігівського ІНО. Того року виш покинули 30 студентів³⁰.

Все ж, не зважаючи на житті радянською владою заходи із очищення вишів від «соціально-чужих» елементів, вони не принесли їй очікуваного успіху. В

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 151.

²⁷ Луначарский А. Проблемы народного образования: сб. ст. 2-е изд. Москва : Работ. просвещ., 1925. С. 216–218; Луначарский А. В. О народном образовании. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1958. С. 179–181. 28 Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні... С. 38.

²⁹ Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти... С. 165.

³⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 28.

архівному документі за 1922 р. знаходимо твердження про те, що «основна маса студентства, особливо старших курсів, представляє собою дрібнобуржуазну дипломовану міщанську масу. Вища школа стала одним з організаційно-ідейних центрів, що намігився на фоні нової економічної політики, відродження буржуазної ідеології». 18 листопада 1922 р. на засіданні Центрального бюро комуністичного студентства у доповіді Майєра прозвучало, що студентства було дуже багато, а тому необхідно провести його чистку і відповідно скоротити³¹.

16 січня 1923 р. губернські комітети КП(б)У, політкомісари вишів отримали листа підписаного секретарем ЦК КП(б)У Петровським «Про перереєстрацію студентів ВУЗів», у якому вказувалося на рішучу необхідність «вивести з вузів політично-шкідливий і антирадянський елемент». Зазначалося, що кампанію із чистки вишів комісії мали погоджувати з губкомами. Підставами для відрахування молоді з вишів були: «а) політична ворожість; б) належність до антирадянського елементу». Крім того, з ВНЗ вилучалися «особи, які [були] безумовним невідстаючим баластом у закладах, які запідозрені у спекуляції; особи, які служили в білих арміях і не реабілітували себе»³². Що стосується останніх, то в березні 1923 р. ДПУ направило вишам циркуляр такого змісту: «Завідуючим профтехосвіти. Всім офіцерам, військчиновникам, чиновникам військового часу, адміністративному складу, юнкерам і вільнонайманим колишньої армії, що служили у свій час у білих арміях або тільки проживали на території, яка була зайнята білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним та ін., і тепер є вчителями чи учнями у всіх вузах, треба подати до ДПУ на ім'я особливої комісії заяви про залишення їх в учбових закладах. Термін подання дійсних заяв устанавлюється дводенний. Ті, хто не подав заяв, будуть виключені»³³.

Перереєстрацію провели упродовж 1923–1924 н. р., внаслідок чого ІНО покинули 20 студентів³⁴. У 1924–1925 н. р. була проведена чергова перереєстрація, яка набула найбільшого суспільного резонансу. Перевірка проводилася на виконання рішень XIII з'їзду РКП(б) і VIII конференції КП(б)У, які визнали за необхідне скоротити контингент студентства і тим самим поліпшити його якісний склад і матеріальне становище³⁵. Вона мала за мету «вияснити соціальний склад студентів, відповідність кожного студента тим завданням, які ставить ВУЗ, академічну успішність, активність у відвідуванні занять і виконання робіт, покладених на студента навчальними планами і програмами, а рівно і активність в громадській роботі»³⁶. Загалом того року з ІНО відрахували 18 студентів (6,8% від загальної кількості)³⁷.

Частина студентів для того, щоб залишитися у виші, зрікалася своїх батьків, про що повідомлялося у пресі. Наприклад, В.Бородаєвська писала: «П'ятирічне самостійне життя і робота в пролетарському середовищі виробили в мені тверді погляди, протилежні тому середовищу, із якого я вийшла. Тому я вже не могла не відмовитися від нього, я назавжди порвала зв'язок із своєю сім'єю»³⁸.

Відраховані студенти зверталися по допомогу до ЦКСС, яка мала право

³¹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1076. Арк. 109.

³² Там само. Спр. 1645. Арк. 26.

³³ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Інститут історії України НАН України. Київ: [б. в.], 1999. С. 95; Рябенко О. Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів Радянської України (1920-ті рр.). *Укр. іст. журн.* 2010. №5. С. 140.

³⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 62зв.

³⁵ Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. К.: Київ. держ. ун-т ім Т. Г. Шевченка, 1967. С. 87.

³⁶ Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. К.: Київ. держ. ун-т ім Т. Г. Шевченка, 1967. С. 87.

³⁷ Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття. С. 66.

³⁸ Рябенко О. Студенти радянської України... С. 120.

скасовувати постанови вишів про відрахування. Наприклад, права відновили студенту Чернігівського ІНО О. Козлову³⁹.

Використавши наявні архівні джерела, праці сучасних авторів, нам вдалося з'ясувати загальний кількісний склад студентської молоді педагогічного вишу у Чернігові. У другому триместрі 1920–1921 н. р. в ІНО студіювали 344 студенти; у 1921–1922 рр. – 311; у першому триместрі 1922–1923 н. р. – 267, у другому – 259; у першому триместрі 1923–1924 н. р. – 168, у другому – 173; у першому триместрі 1924–1925 н. р. – 264, у другому – 215⁴⁰; у першому триместрі 1925–1926 н. р. – 189; у першому триместрі 1926–1927 н. р. – 181, у другому – 173; у першому триместрі 1927–1928 н. р. – 197; у першому триместрі 1928–1929 н. р. – 555, у другому – 384; у першому триместрі 1929–1930 н. р. – 673, у другому – 626⁴¹. За цими показниками Чернігівський ІНО був не на провідних ролях. Нам вдалося з'ясувати, що серед педагогічних закладів вищої освіти УСРР у другій половині 1920-х рр. найбільше студентів мали Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, а з кінця десятиліття – Полтавський ІНО, у яких навчалось від 800 до понад 2 тис. студентів. Інші інститути народної освіти були невеликими. В них здобували освіту в середньому менше 300 осіб. У цій категорії провідні позиції посідали Чернігівський, Кам'янець-Подільський і Волинський ІНО. За ними розташувалися Херсонський, Ніжинський, Миколаївський, Донецький (Луганський) ІНО⁴².

Упродовж 30-х рр. контингент чернігівських студентів-педагогів суттєво скоротився, що пояснювалося, насамперед складним матеріальним становищем молоді, особливо у роки Голодомору. Так, якщо у другому семестрі 1930–1931 н. р. контингент студентів зменшився на 5,1%⁴³, то у 1932–1933 н. р. – на 29,3% (123)⁴⁴. Загалом, у 1930–1931 н. р. в ІСВ студіював 661 студент; восени 1931 р. – 561; навесні 1932 р. – 554; у першому семестрі 1932–1933 н. р. – 509, у другому – 503⁴⁵. У 1933–1934 н. р. у педінституті здобували освіту 364 студенти⁴⁶.

У декількох джерелах показники чисельності студентів, на нашу думку, є завищеними. Зокрема, йдеться про те, що наприкінці 30-х рр. чисельність студентів чернігівських педагогічного і учительського інститутів досягла 6150 осіб⁴⁷.

На вищу школу радянська влада поклала відповідальне завдання

³⁹ Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття. С. 66.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 52; Спр. 1149. Арк. 9–10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 66, 88; Спр. 175. Арк. 1 зв.; Спр. 281. Арк. 1 зв., 44; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти. *Статистика України*. № 76. Серія VII. Статистика народної освіти. Вип. II. Т. V. Харків: Центр. стат. управ. УСРР, 1926. С. 22–23; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині (XVIII–XX ст.): монографія. Київ: Обрії, 2012. С. 221, 226, 228.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 9; Спр. 400. Арк. 3 зв.; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 29; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 53 зв.; Спр. 413. Арк. 3; Спр. 700. Арк. 1 зв.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. *Статистика України*. Серія VII. Статистика народної освіти. Вип. 2. Т. VIII. № 152. Харків: Центр. стат. управ. УССР, 1929. С. 37; Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. С. 211; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка... С. 234–235.

⁴² Комарницький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.: монографія/наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. С. 128.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 97.

⁴⁴ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 199.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 97; Спр. 1488. Арк. 192; Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 303.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.

⁴⁷ Конончук І. Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20-30-х років ХХ ст. *Ніжинська старовина: зб. регіон. історії та пам'яткознавства. Серія: Ніжинознавчі студії*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН Укр. і УТОПІК, 2012. Вип. 13 (16). С. 18.

сформувати нову радянську інтелігенцію. Для його реалізації виши необхідно було «демократизувати» і «пролетаризувати», зважаючи на незадовільний для влади соціальний склад студентів. Переважна більшість з них були вихідцями із різних соціальних груп та прошарків.

У першій половині 20-х рр. ХХ ст. темпи «пролетаризації» були невисокими. У Чернігівському ІНО в 1920–1921 н. р. робітники становили 6,9%, селяни – 38,9%, службовці – 46,1%; у 1921–1922 н. р. – відповідно 11,6%, 35,1%, 45,3%; у 1922–1923 н. р. – відповідно 6,2%, 27%, 52,9%⁴⁸; у 1923–1924 н. р. – 7,1%, 33,9%, 41,7%⁴⁹. Помітне збільшення чисельності робітників і селян намітилося лише наприкінці десятиліття. У листопаді 1925 р. вихідцями із робітників були 13,3% студентів, селян – 43,1%, службовців – 25,5%⁵⁰; наприкінці 1925–1926 н. р. – відповідно 11,7%, 36%, 23,4%⁵¹; на початку 1928–1929 н. р. – 12,4%, 40,9%, 40,2%⁵². У Чернігівському ІСВ у 1931 р. селяни становили 51,3%, робітники – 23,6%, учителі та службовці – 21,7%; у 1932 р. – відповідно 49,9%, 26,4%, 20,9%⁵³.

Просліджуємо розподіл студентів за партійністю. У 20-ті рр. переважна їх більшість була безпартійною. Радянська влада все робила для зростання у їхньому середовищі кількості комуністів та комсомольців, зважаючи на вагому роль партійно-комсомольського прошарку у процесі ідеологізації навчального процесу. В ІНО на початку 1925–1926 н. р. студіювали 3,7% комуністів і 15,4% комсомольців⁵⁴, наприкінці року – відповідно 2,7% і 29,7%⁵⁵. На початку 30-х рр. більшовикам певною мірою вдалося реалізувати свою ідею про домінування у студентському середовищі партійно-комсомольського прошарку. В ІСВ у 1931 р. серед студентів комуністи становили 11,5%, комсомольці – 40,9%⁵⁶.

За національністю у виши абсолютно переважали українці. У 1920–1921 н. р. їх було 81,2%, росіян – 13,4%, євреїв – 3,5%; у 1921–1922 н. р. – відповідно – 78,7%, 11,9%, 8%; у 1922–1923 н. р. – 85,3%, 5%, 8,9%⁵⁷; у 1923–1924 н. р. – 81,5%, 7,1%, 11,3%⁵⁸; у 1924 р. – 85,1%, 5,1%, 7,4%⁵⁹; на 1 січня 1925 р. – 80,9%, 5,6%, 6,9%⁶⁰; у листопаді того ж року – 83,5%, 7,4%, 6,9%⁶¹; наприкінці 1925–1926 н.р. – 79,3%, 8,1%, 9,9%⁶².

Щодо освітнього рівня студентів, здобутого до вступу у виш, то на 1925–1926 н. р. достатній освітній рівень (закінчили дореволюційні середні повні школи, професійні школи, робітфаки, педагогічні та підготовчі курси, перевелися

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 9–10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 88; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині... С. 221, 224.

⁴⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 66.

⁵⁰ Там само. Спр. 235. Арк. 54.

⁵¹ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 14 зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4зв.

⁵² ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 29.

⁵³ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 303.

⁵⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 54.

⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 15зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4 зв.

⁵⁶ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 303.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 9–10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 88.

⁵⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 66зв.

⁵⁹ Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття. С. 66.

⁶⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 44.

⁶¹ Там само. Спр. 235. Арк. 54.

⁶² ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 15 зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4 зв.

на навчання з інших вишів) мали 68,4% студентів. Зокрема, того року навчалося випускників дореволюційної середньої повної школи – 13,5%. Наступні місця посідали випускники професійних шкіл – 9,9%, робітфаків – 3,6%, курсів – 14,4%, ті, хто перевівся на навчання з інших вишів – 27%. Інші студенти до вступу у виші студювали у закладах, які середню освіту не давали. Так, трудові школи закінчили 28,8%, дореволюційні неповні середні школи – 0,9%. Домашню освіту здобули 1,9%⁶³.

Соціально-економічні умови 20-30-х рр. не могли не позначитися на віковому складі студентів. Більшість студентів вже мали значний життєвий і виробничий досвід, а відтак більш свідомо прагнули здобути знання, які б, після опанування обраного фаху, у майбутньому могли б забезпечити добробут. Багато з них брали участь у революційній боротьбі чи зі зброєю в руках боролись в рядах Червоної армії, в партизанських загонах, мали досвід радянської, партійної чи господарської роботи. Так, в ІНО серед студентства було 8 осіб (2,6% від загальної кількості) молодших 18 р., 145 (46,6%) – від 18 до 21 р., 158 (50,8%) – понад 21 р.⁶⁴. У 1924–1925 н. р. 17–20-річних налічувалося 91 особа (43,8%), 21–24-річних – 84 (40,4%), понад 24 р. – 33 (15,8%)⁶⁵. У 1925–1926 н. р. 16–20-річні становили 47,8%, 21–22-річні – 18,5%, 23–28-річні – 25,2%, старші 28 р. – 8,4%⁶⁶.

Частина студентів мала досвід роботи на виробництві. Виробничий стаж мали 59 студентів ІНО, з яких 30 до вступу у виш працювали у школах, 20 – у сільському господарстві, 3 – у конторах, 1 – на заводі, 5 – виконували іншу роботу⁶⁷. Частина студентів мали свої сім'ї. У 1925–1926 н. р. серед студентів одруженими було 50 осіб, неодруженими – 60⁶⁸.

За статтю у виші у 20-ті рр. домінували жінки. У 1921–1922 н. р. їх налічувалося 62,7%⁶⁹, у 1923–1924 н. р. – 69,6%⁷⁰, у січні 1925 р. – 60%⁷¹, у листопаді 1925 р. – 53,7%⁷², наприкінці 1925–1926 н. р. – 54,1%⁷³, у січні 1927 р. – 54,9%⁷⁴. У 1930-х рр. у статевому відношенні більшість становили чоловіки (в ІСВ – у грудні 1932 р. – 57%⁷⁵).

Таким чином, у педагогічному виші Чернігова значну увагу приділяли формуванню студентського контингенту. Провідним суспільним і політичним принципом у відборі вчительських кадрів у цьому виші, як і в інших освітніх закладах республіки, був класовий підхід, який відсував на другий план національні та загальнолюдські цінності. У цей період у виші широко використовували систему відраджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Плани набору молоді або перевиконувалися, або, навпаки, спостерігався значний недобір. У виші, виконуючи директиви з Центру, вдавалися до антидемократичних і протизаконних кампаній «чисток», завдяки яким влада змінювала до певної міри соціальний склад студентства. Значну увагу приділяли процесу «пролетаризації» вишу, темпи якого у першій половині 20-х рр. ХХ ст. були невисокими. Помітне збільшення

⁶³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 5.

⁶⁴ Там само. Спр. 106. Арк. 30.

⁶⁵ Там само. Спр. 281. Арк. 44.

⁶⁶ Там само. Спр. 412. Арк. 5.

⁶⁷ Там само. Арк. 6.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. Спр. 106. Арк. 30.

⁷⁰ Там само. Спр. 125. Арк. 66.

⁷¹ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 44.

⁷² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 54.

⁷³ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 15 зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4 зв.

⁷⁴ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

⁷⁵ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 192.

чисельності робітників і селян намітилося лише наприкінці десятиліття. Тоді ж переважна більшість молоді була безпартійною. На початку 30-х рр. більшовикам певною мірою вдалося реалізувати свою ідею про домінування у студентському середовищі партійно-комсомольського прошарку. За національністю у виші абсолютно переважали українці. Більшість студентів мали значний життєвий і виробничий досвід.

References

- Chentsov, V. V. (1999). *Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky* [Political repression in Soviet Ukraine in 1920s]. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti) – SAKhO (State Archives of Kmelnytska Oblast). F. P. 1. Op. 1. Spr. 12.
- DAKhO – SAKhO. F. R.-300. Op. 1. Spr. 53. Ark. 49.
- DAKhO – SAKhO. F. R.-302. Op. 1. Spr. 5.
- DAKhO – SAKhO. F. R.-302. Op. 1. Spr. 570.
- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti) – SACHO (State Archives of Chernihiv Oblast). F. R.-608. Op. 1. Spr. 106.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 125.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 175.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 235.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 281.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 412.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 413.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 700.
- Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv [V. N. Karazin Kharkiv National University during 200 years]. (2004). Kharkiv, Ukraine : Folio.
- Komarnitskiy, O. B. (2017). *Studenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920-1930-kh rr.* [Educational students in the modernization of higher education in Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s]. Kamianets-Podilskiy, Ukraine : TOV «Drukarnia «Ruta».
- Kononchuk, I. (2012). *Nizhynska vyshcha shkola ta natsionalne vidrodzhennia na Chernihivshchyni 20-30-kh rokiv XX st.* [Nizhyn HEI and national revival in the Chernihiv region in 20-30s of the 20th century]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn Antiquity*, 13 (16), 15–21.
- Kuzmenko, N. M. (2012). *Vyshcha osvita ta pedahohichna dumka na Chernihivshchyni (XVIII–XX st.)* [Higher Education and Pedagogical Idea in Chernihiv Region (18–20 centuries)]. Kyiv, Ukraine: Obrii.
- Lavrut, O. O. (2010). *Deiaki aspekty stanovlennia sotsialnoho portretu studentstva u 20-ti roky XX st.* [Some aspects of becoming a social portrait of a student in the 1920s]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly – Scientific Works of the Petro Mohyla Black Sea National University*, 127, 140, 32–36.
- Lavrut, O. O. (2004). *Studentstvo Radianskoi Ukrainy v 20-ti rr. XX st.* [Students of the Soviet Ukraine in 1920s]. *Candidate's thesis*. Donetsk, Ukraine : Donetskyy natsionalnyi universytet.
- Lypynskiy, V. V. (2000). *Stanovlennia i rozvytok novoi systemy osvity v USRR u 20-i roky* [Formation and development of a new system of education in the UkrSSR in the 20's]. Donetsk, Ukraine : RVA Donetsk. derzh. tekhn. un-t.
- Lunacharskiy, A. V. (1958). *O narodnom obrazovanii* [About People Education]. Moscow, USSR: Yzd-vo APN RSFSR.
- Lunacharskiy, A. (1925). *Problemy narodnogo obrazovaniya* [Problems of the People Education]. Moscow, USSR: Rabot. prosveshch.
- Maiboroda, V. K. (1992). *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985 rr.)* [Higher Pedagogical Education in Ukraine: history, experience, lessons (1917–1985)]. Kyiv, Ukraine : Lybid.
- Moshyk, I. (2010). *Osoblyvosti ta problemy formuvannia studentskoho kontynhentu VNZ Chernihivshchyny u 20-kh rokakh XX stolittia* [Features and problems of formation of student contingent HEI of Chernihiv region in 1920s]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainianology*, 2, 63–69.
- Moshyk, I. (2010). *Osoblyvosti ta problemy formuvannia studentskoho kontynhentu vuziv Chernihivshchyny u 30-ti rr. XX st.* [Features and problems of formation of student contingent HEI of Chernihiv region in 1930s]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian land in the history*

of Ukraine, 3, 302–306.

Narodnia osvita Ukrainy na 1 sichnia 1925 r. Ustanovy profesiinoi ta politychnoi osvity. (1926). Statystyka Ukrainy. №76. Serii VII. Vyp. II. T. V. Kharkiv, Ukraine: Tsentr. stat. uprav. USSR.

Narodnia osvita Ukrainy. Ustanovy profesiinoi ta politychnoi osvity na 1 sichnia 1927 r. (1929). Statystyka Ukrainy. Serii VII. Vyp. 2. T. VIII. №152. Kharkiv, Ukraine: Tsentr. stat. uprav. USSR.

Riabchenko, O. (2012). Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-ty roky: praktyky povsiadennosti ta konflikty identyfikatsii [Students of Soviet Ukraine in 1920s and 1930s: practices of everyday life and conflicts of identification]. Kharkiv, Ukraine: KhNAMH.

Riabchenko, O. L. (2010). Chystky studentskoho skladu vyshchykh navchalnykh zakladiv Radianskoi Ukrainy (1920-ti rr.) [Clearance in Student class of the HEI of Soviet Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 136–152.

Riappo, Ya. (1924). Pryem v VUZy y sotsyalno-akademycheskaia proverka uchashchykhsia [Admission to universities and socio-academic examination of students]. *Student revoliutsii – Student of the Revolution*, 6, 12–13.

Riappo, Ya. (1928). Radianske studentstvo (kharakterystyka vuziv Ukrainy) [Soviet Students (Characteristics of HEI of Ukraine)]. Kharkiv, UkrSSR: Derzh. vyd-vo Ukr.

TsDAVO Ukrainy (Tsentalnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukrainy) – CSASA of Ukraine (The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine). F. 166. Op. 2. Spr. 26.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 2. Spr. 1149.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 5. Spr. 167.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 7. Spr. 302.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 7. Spr. 328.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 7. Spr. 400.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 8. Spr. 398.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 9. Spr. 1819.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 10. Spr. 909.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 10. Spr. 1488.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr. 148.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr. 329.

TsDAHO Ukrainy (Tsentranyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednen Ukrainy) – CSAPO of Ukraine (The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine). F. 1. Op. 20. Spr. 1076.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 1467.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 1645.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 1776.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 6860.

Vyshcha shkola Ukrainskoi RSR za 50 rokov [Higher Education of Ukrainian SSR during 50 years]. (1967). Kyiv, UkrSSR : Kyiv. derzh. un-t im T.H. Shevchenka.

Zotin, M. (1926). Pedahohichna osvita na Ukraini [Pedagogical Education in Ukraine]. Kharkiv, UkrSSR : Derzh. vyd-vo Ukr.

Комарницький Олександр Борисович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету з наукової роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32301, Україна).

Komaritskyi Oleksandr B. – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Vice-Dean for Scientific Work of the Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (61 Ohiienko Street, Kamianets-Podilskyi, 32301, Ukraine).

E-mail: kob-1974@ukr.net

CHERNIHIV PEDAGOGICAL UNIVERSITY: FORMATION OF STUDENT COMPOSITION AND ITS BASIC CHARACTERISTICS (20-30S OF THE 20TH CENTURY)

The relevance of research. The Soviet government paid special attention to educating a new type of teacher for the future fertile society, who could obediently follow the instructions and become the “builder of socialism” in the country in the future, implement all the orders of the totalitarian authorities to build a new socialist Soviet nation. In this regard, the emphasis was on the formation of the student contingent, the growth of the quantitative composition of future teachers, the regulation of social, party, state, and gender composition. **The purpose of the article:** to show the process of staffing the student contingent of a pedagogical university (INO, ISO, pedagogical institute) in Chernihiv, to present the main characteristics of the students of this university, which functioned in the 20-30s of the 20 century. **Research methods.** The complex of general scientific (analysis, synthesis, method of comparison, dialectical method) and special scientific methods of historical learning (historic-genetic, historic-comparative, historic-typological, problem-chronological) have been applied in the conducted research. **The content of the study and its results.** In the pedagogical university of Chernihiv, considerable attention was paid to the formation of the student contingent. The leading social and political principle in the selection of teachers in this university, as well as in other educational institutions of the republic, was the class approach, which pushed into the background national and universal values. During this period, the university widely used the system of business trips for training by party, Komsomol, trade union, military organizations, and committees of the poor peasants. Youth recruitment plans were either overfulfilled, or, conversely, there was a significant shortfall. In the university, following directives from the center, they resorted to anti-democratic and illegal “purge” campaigns, which caused the authorities changed to a certain extent the social composition of students. Considerable attention was paid to the process of “proletarianization” of the university, the pace of which in the first half of the 20s of the 20 century were not exalted. A noticeable increase in the number of workers and peasants was outlined only at the end of the decade. Then the vast majority of young people were non-partisan. In the early 1930s, the Bolsheviks succeeded to some extent in realizing their idea of domination in the student environment of the party-Komsomol layer. By nationality, Ukrainians absolutely dominated universities. Most students already had significant life and work experience.

Keywords: students, institute, Chernihiv, composition, enrollment.

Дата подання: 29 листопада 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Комарніцький О. Чернігівський педагогічний виш: формування студентського складу та його основні характеристики (20–30-ті рр. XX ст.). *Сіверянський літо-пис.* 2020. №1. С. 193–203. DOI: 10.5281/zenodo.3732623.

Цитування за стандартом APA

Komarnitskyi, O. (2020). Chernihivskiy pedahohichniy vysh: formuvannia studentskoho skladu ta yoho osnovni kharakterystyky (20–30-ti rr. XX st.) [Chernihiv Pedagogical HEI: Formation of Student Composition and its Basic Characteristics (20–30s of the 20th century)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 193–203. DOI: 10.5281/zenodo.3732623.